

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.136>
УДК 94(338)(477)“1991—2013”

Володимир ГОЛОВКО

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vgolovko@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-9382-3711>

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ (ВІД ПОЧАТКУ 1990-х ДО 2013 р.)

Мета — окреслення еволюції великого капіталу як суспільного феномену та його взаємовідносин із державною владою в Україні з часу формування у лоні радянської економічної системи й до 2013 р., коли «Революція гідності» та збройна агресія РФ проти України сформували кардинально нові суспільно-політичні умови, зокрема актуалізували реальний державний курс на «деолігархізацію». **Методологія** базується на теорії модернізації та принципі історизму, також застосовано проблемно-хронологічний підхід. **Новизна дослідження.** Формування й розвиток великого капіталу в Україні показані в конкретно-історичних умовах та як результат розвитку продуктивних сил і суспільно-політичних процесів. **Основні результати.** Формування великого капіталу відбувалося на основі радянської промислової бази, а певні його елементи фіксувалися вже в період «пізнього соціалізму» СРСР. Розвал компартійної системи та початок стрімкого переходу до ринкової економіки проявилися в появі «червоних директорів». Подальше формування великого капіталу відбувалося в тісній взаємодії з представниками державного управлінського апарату. На тому етапі великий капітал, фактично, виступав «молодшим партнером» держави. Однак його суспільно-політична вага збільшувалася з початку 2000-х рр. після низки внут-

Цитування: Головка В. Взаємовідносини державної влади та великого капіталу в Україні (від початку 1990-х до 2013 р.). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 136—155. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.136>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рішньополітичних криз. Апогей впливу великого капіталу припадає на період політичної нестабільності 2005—2008 рр., а потім він стрімко зменшувався в умовах світової економічної кризи 2008—2009 рр. та авторитарної консолідації після президентських виборів 2010 р., коли великий бізнес значною мірою знову повернувся до ролі «молодшого партнера» держави (за винятком низки фінансово-промислових груп, найбільш наближених до влади чи фактично злитих із вищим політичним керівництвом країни). Суспільно-політичні трансформації, які відбулися в результаті «Революції гідності», відкрили нову сторінку у відносинах великого капіталу та держави. **Перспективи подальших досліджень:** простежити еволюцію суспільно-політичної ролі великого капіталу під впливом збройної агресії РФ проти України, а також в умовах реалізації державної політики у сфері «деолігархізації» після президентських виборів 2019 р.

Ключові слова: модернізаційна теорія, великий капітал, фінансово-промислова група, олігархія, деолігархізація, економічна історія України, приватизація, промислова політика.

У новітній політичній та економічній історії України одне з центральних місць посідає проблема ролі й впливу великого капіталу на розвиток суспільства та держави. Показово, що в останні роки ця проблематика була у фокусі уваги на найвищому державному рівні, що відобразилося у заявленому курсі на «деолігархізацію». У 2021 р. ухвалено відповідний закон [1]. Не менш показовим було й те, що його виконання продовжувалося в умовах широкомасштабного вторгнення Росії [2]. Понад те, «деолігархізація» стала однією з семи умов з боку ЄС щодо євроінтеграції України [3].

Водночас наукове вивчення проблематики великого капіталу та його взаємовідносин із державою було недостатнім. У працях із новітньої економічної історії політико-економічний феномен великого капіталу подавався в негативному світлі, саме на нього покладалася відповідальність за суспільні негаразди перехідного періоду як на основну перешкоду поступальному розвитку країни [4, С. 548—553]. Більш збалансований погляд на великий капітал представлений у працях С. Телешуна [5], О. Лісничука та О. Сушка [6], О. Фісуна [7], В. Головка [8], В. Денисенка [9], С. Брехарі [10], В. Ковалевського [11] й ін. Зі студій закордонних дослідників варто звернути увагу на «Патронатна політика: динаміка євразійських режимів у порівняльній перспективі» Г. Гейла [12] та «Хватка олігархів: Поєднання багатства і влади» Д. Лінгельбаха й В.Р. Гурри [13], в яких здійснено цікаві спроби порівняння осіб, що їх автори відносять до олігархів у різних країнах, включаючи представників українського великого бізнесу та політики.

Олігархат як соціальний феномен сформувався в нашій країні в результаті закономірного розвитку економіки та продуктивних сил, які склалися в попередній історичний період. Іншими словами, українська олігархія стала спадкоємцем радянської економічної системи, в якій пріоритетним був розвиток важкої промисловості, а розміщення продуктивних сил і планова економіка передбачали великий ступінь монополізації та концентрації промислового капіталу. Так, курс на концентрацію промислового капіталу виробився на початку 1970-х рр. Це було своєрідною відповіддю СРСР на інтенсивне формування на Заході транснаціональних корпорацій. У серпні 1970 р. на запит Держплану СРСР

Інститут світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР підготував розгорнуту записку «Питання управління виробництвом в основних капіталістичних країнах». Цю записку, крім безпосереднього адресата, було розіслано членам, кандидатам у члени політбюро й секретарям ЦК КПРС [14, С. 284]. Згодом Держплан СРСР розробив положення про госпрозрахункове виробниче об'єднання у промисловості. Далі питання було винесене на найвищий державний рівень. Л. Брежнев, виступаючи на ХХІV з'їзді КПРС (1971 р.), зазначав: «Необхідністю стає посилення концентрації виробництва. Накопичений досвід показує, що тільки великим об'єднанням під силу зосередити достатню кількість кваліфікованих фахівців, забезпечувати швидкий технічний прогрес, краще та повніше використовувати всі ресурси. Курс на розбудову об'єднань і комбінатів треба вести рішучіше — в перспективі вони повинні стати основними госпрозрахунковими ланками суспільного виробництва» [15, С. 18].

Утворення великих виробничих об'єднань супроводжувалося формуванням професійної страти промислових управлінців із певною цеховою ідентичністю. Наприклад, Л. Кучма так описував взаємодію радянських директорів: «Металу у СРСР вироблялося багато. Розподіляв його “Союзглавметалл” згідно з заявками міністерств і заводів. Все начебто враховувалося, але перебої з поставками окремих видів металопродукції траплялися навіть на “Південмаші”. Коли наші “штовхачі” не могли оперативно закрити дірки в поставках, вже я, директор заводу, у ролі “штовхача” найвищого рівня, звертався до Віктора Дмитровича (Гладуша — генерального директора меткомбінату “Криворіжсталь” — В. Г.) по допомогу. Питання відразу ж оперативно вирішувалося. Та й Гладуш не раз дзвонив мені з проханнями “Криворіжсталі” або інших підприємств гірничо-металургійного комплексу спроектувати та виготовити яке-небудь складне обладнання, допомогти технікою, спеціалістами у вирішенні авральних проблем. Допомогати, підтримувати один одного у середовищі директорів підприємств тоді було нормою, святим обов'язком» [16, С. 194].

Промисловий директорат перебував під щільним контролем компартійних органів, хоч і був тісно з ними пов'язаний: «успішні» за радянськими нормами керівники підприємств уводилися в номенклатурну ієрархію з перспективою опинитися на вищих рівнях республіканського чи союзного управління. Послаблення наприкінці 1980-х рр. державного регулювання та розпад компартійної системи зробили основними бенефіціарами переходу до ринкової економіки саме директорський корпус державних підприємств, який у публічній площині отримав узагальнену назву «червоних директорів». Разом із тим директорат значною мірою спирався на трудові колективи, а однією з поширених схем роздержавлення великих підприємств була їх оренда трудовими колективами з подальшим викупом, поширення якої розпочалося ще з перебудовних гасел щодо «виробничої демократії». В такий спосіб розпочиналося, наприклад, роздержавлення меткомбінату «Азовсталь», Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча, Макіївського метзаводу ім. Кірова, Авдіївського коксохімічного, Дніпропетровського трубного, Дніпропетровського ім. Петровського заводів тощо.

Фактично «оренда з викупом» була простим способом легалізації контролю директорату над промисловими активами.

Вже за рік після проголошення Україною незалежності стала наочною зміна балансу влади на користь тих, хто фактично контролював потужні економічні активи. Це проявилось, зокрема, в політичному протистоянні навколо зміни голови уряду. Президент Л. Кравчук за «радянською» традицією намагався просунути «професійного бюрократа» В. Симоненка (він після відставки В. Фокіна став в. о. прем'єра), тоді як здобути підтримку Верховної Ради у жовтні 1992 р. мали шанси троє: генеральний директор меткомбінату «Азовсталь» О. Булянда, керівник «Мотор-Січі» В. Богуслаєв і гендиректор «Південмашу» Л. Кучма [17, С. 57—58] (який, власне, й очолив Кабмін). Показовим індикатором конфліктності ситуації стало те, що В. Фокін фактично не передавав справи своєму наступникові [18, С. 44]. Додамо, що за рік новий уряд очолив знову ж представник директорату — Ю. Звягільський, який перед приходом у Кабмін керував ВО «Шахта ім. Засядька» (до речі, на той час воно вже було «орендним підприємством»). Дострокові парламентські вибори 1994 р. лише закріпили тенденцію — перемога лівих сил значною мірою базувалася на промисловому та аграрному лобі (показово, що остання посада лідера оновленої КПУ П. Симоненка перед обранням народним депутатом — комерційний директор донецької компанії «Укрвугіллямаш»). Нарешті, завершила цей цикл перемога на президентських виборах 1994 р. «професійного менеджера» Л. Кучми над «професійним держслужбовцем» Л. Кравчуком.

В умовах, коли на початку 1990-х рр. перед Україною постало завдання кардинального перезавантаження соціально-економічної системи, принцип «що добре для промисловості — то добре для всієї країни», не спрацьовував. Замість ініціювання структурної трансформації великим підприємствам реального сектору економіки надавалися державні кредити та дотації за рахунок емісії купоно-карбованця. Ті, своєю чергою, випускали продукцію, що почасти не мала попиту через низьку якість, велику ціну або неплатоспроможність замовників і населення. Необхідність масштабних кредитів додатково обґрунтовувалася тим, що підприємствам не було чим виплачувати зарплатню. Очільники держави, директорат та й саме суспільство не були морально готові до різкого зростання безробіття. Прийнятнішою видавалася альтернатива платити з емісійних кредитів мізерну зарплату на державних заводах, що занепадали. Однак ці емісійні кредити мали тимчасовий ефект: на складах накопичувалася нереалізована продукція і знову було нічим платити заробітну платню. Кумулятивний ефект, дійсно, мав місце, але не той, на який сподівалися «червоні директори» з радянських часів. Економіст В. Лановий, котрий на прохання прем'єра Л. Кучми був залучений до розробки програми дій уряду, зауважував: «Це був помилковий шлях. Він ґрунтувався на ідеології, яка себе вичерпала, — ідеології державного утримання всіх підприємств незалежно від ефективності їх роботи. А це призводило до надмірної грошової маси, до ще більшої інфляції й падіння життєвого рівня» [18, С. 62].

Там, де ініціативи уряду не відповідали інтересам директорату, останній саботував їх. Те, що реформістським силам було важко приборкати вольницю «червоних директорів», свідчить оцінка І. Юхновського (перший віцепрем'єр у 1992—1993 рр.), який постфактум уважав історичною помилкою відставку в 1990 р. першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка: «[...] безумовно пізніше президентом України обрали б Івашка, і я глибоко переконаний, що він був би таким президентом як Бразаускас. І господарство України розвивалося б нормальним шляхом, бо збереглася б комуністична дисципліна з боку комуністичних директорів, які повністю володіли центром, сходом і заходом України. Тобто не розпалася б індустрія, не відбулося б того безладу, який стався пізніше» [19, С. 42]. Одним із прикладів директорського опору став провал ініціативи щодо створення великих державних корпорацій. Так, у перші роки незалежності була ідея об'єднати основні металургійні активи в державну корпоративну структуру «Українська металургійна компанія», яка мала замінити собою міністерство металургійної промисловості. Була подібна ініціатива створити «Українську хімічну компанію», до якої мали входити провідні підприємства хімічного промислу. Помітно далі в реалізації зайшов проект формування акціонерної групи «Україна» (створена 1992 р. у Швейцарії): до її складу ввійшли п'ять металургійних і стільки ж хімічних державних підприємств. Характерно, що на директорів, котрі не бажали приєднуватися до групи, чинився тиск (зокрема до групи навіть був офіційно відряджений генерал СБУ [20, С. 240—241]). Однак цей проект так і не запрацював належним чином та був офіційно скасований 1995 р.

Показовим було й те, що на початку 1994 р. держава пішла на поступки частині промисловців — було видано президентський указ про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень з управління майном, що перебувало у загальнодержавній власності [21]. Наслідком цього стала більш тісна взаємодія між регіональними управлінськими та господарськими елітами.

Ще наочнішим прикладом протистояння «червоних директорів», які намагалися зберегти статус-кво, була активність лівого директорського лобі в парламенті, спрямована на гальмування ринкових реформ під гаслами соціальної справедливості. Дуже добре це ілюструє перебіг політичної боротьби навколо законодавчого забезпечення роботи великих корпоративних структур. Так, у рамках курсу на радикальні економічні реформи Л. Кучма окреслив завдання сформуванню інституційні основи ринкової економіки через приватизацію та створення у промисловості потужних фінансово-промислових груп (ФПГ) і холдингів [22]. Відповідно, у січні 1995 р. він видав указ «Про фінансово-промислові групи в Україні», який мав досить ліберальний та адекватний для того періоду зміст. Натомість уже в березні Верховна Рада наклала вето на цей акт. Після численних узгоджень і компромісів у листопаді ухвалено закон «Про промислово-фінансові групи» [23]. Він ставив розбудову корпоративних структур під жорсткий державний контроль і був консервативним як за буквою, так і за духом. У документі закріплювалася провідна роль у корпоративній структурі

саме виробничого підприємства, яке випускало кінцеву продукцію (відповідно, замість «фінансово-промислових груп» законодавці запропонували термін «промислово-фінансові групи»). Президент намагався внести зміни до вказаного закону, щоб зробити його більш дієвим, але безрезультатно, тож на практиці він майже не застосовувався¹.

Подібним чином ліві сили в парламенті, лобіюючи інтереси директорату, гальмували процеси приватизації. У 2000 р. А. Гальчинський констатував: «Де-факто процес роздержавлення та приватизації в Україні розпочався не з прийняття відповідних законів (1992), а в горбачовську епоху. Інша річ, що це була не офіційна, а тіньова, неформальна, номенклатурно-бюрократична приватизація... На початковому етапі трансформаційного періоду (1992—1994) не лише юридична логіка, а й офіційна політика роздержавлення та приватизації визначалася в основному людьми, які прямо і безпосередньо були причетні до тіньового перерозподілу власності у горбачовський період. Зрозуміло, що ці особи не прагнули до офіційної легалізації напрацьованих у попередні роки тіньових зв'язків, через які й утверджувала себе приватно-номенклатурна власність, що стала на той період панівною» [24]. За російськими лекалами була імплантована модель «сертифікатної приватизації»: кожен громадянин отримував ваучер на умовну частку в державній власності, який міг обміняти на акції підприємств, що приватизувалися. Знову ж таки це робилося під гаслами соціальної справедливості, але не призводило до появи ефективних власників, водночас надаючи широкі можливості директорату легалізувати фактичний контроль над підприємствами. У грудні 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про віднесення 6 тис. великих і середніх підприємств до переліку таких, що мають стратегічне значення. За рік до цього переліку було додано ще 2,4 тис. підприємств. Це фактично блокувало роздержавлення найбільш потужних промислових активів.

У промсекторі в умовах кардинальних соціальних трансформацій закономірно відбувалася тінізація господарських відносин, яка створювала умови для поширення незаконних економічних практик, як-от ухилення від сплати податків, корупція. Тут можна навести яскраві приклади з експортом продукції. Так, у середині 1990-х рр. іноземні експерти, що готували пропозиції стосовно реформування гірничо-металургійного комплексу (ГМК) України констатували, що державна статистика не могла відповісти, куди йшли майже 50 % експорту металопродукції з державних підприємств. Ще більше їх дивувала ситуація, коли українські митні органи фіксували тільки близько 30 % від обсягу експорту, який реєструвала українська ж статистична служба. Наведемо ще один приклад. До 1996 р. українська митниця не «бачила» жодних поставок певних видів металопродукції з України до США, тоді як американська сторона фіксувала неухильне зростання її продажу на своєму ринку. Так, усього незареєстрований експорт до США такого виду металопродукції, як товстий лист, за п'ять років

¹ Закон був скасований як недоцільний у вересні 2010 р. За весь час його чинності створено лише одну ПФГ «Титан», яка розпалася.

оцінювався в майже 0,5 млрд дол. І це були дані тільки по одній товарній позиції в одній із галузей української промисловості [25].

Тіньові схеми формували швидкі великі статки, які не були власне капіталом. З середини 1990-х рр. за спинами «червоних директорів» дедалі частіше проявлялися постаті «нових українців» з елементами капіталістичного мислення (але переважно у форматі «первісного накопичення капіталу»), котрі, не маючи контролю над промисловими активами, заробляли значні суми на їх проблемах (насамперед, із постачанням енергоресурсів), а потім намагалися їх конвертувати у власність. Тоді знаковим явищем стала корпорація «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ), яка отримувала ресурси шляхом монополізації постачання російського природного газу переважно за бартерними схемами: грошові розрахунки між нею та заводами було зведено до мінімуму, при цьому вартість отриманої продукції занижувалася, а на зовнішніх ринках продавалася за світовими цінами [8, С. 183—187]. В 1996 р. ЄЕСУ контролювала постачання понад 2000 підприємств. У період свого найбільшого розвитку вона контролювала до 10 % виробництва металу та понад 25 % виробництва труб України. Очільницею ЄЕСУ була Ю. Тимошенко, а партнером у владі — П. Лазаренко (прем'єр-міністр в 1996—1997 рр.).

Однак тоді ж було отримано й інший урок. Після того, як у травні 1997 р. Л. Кучма відправив П. Лазаренка у відставку з посади прем'єр-міністра, ЄЕСУ зацікавилися правоохоронні органи. Тоді ж держава фактично вперше розпочала реприватизаційну політику. Так, було скасовано результати приватизаційного конкурсу, який виграла ЄЕСУ щодо Харцизького трубного заводу (монополіста на пострадянському просторі з виробництва труб великого діаметра, яких конче потребував російський «Газпром»). Епізод з ЄЕСУ став першим прикладом спочатку масштабного союзу, а згодом масштабного зіткнення держави й великої ФПП.

Після виведення з ринку ЄЕСУ сформувалося більш конкурентне середовище та вивільнився простір для розвитку інших корпоративних структур. Водночас створення в 1998 р. національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» суттєво обмежило можливості для недержавного сектора заробляти надприбутки на імпорті енергоносіїв. Крім того, новим імпульсом для формування великого капіталу стали фундаментальні зрушення в державній промисловій політиці. У 1990-х рр. українські уряди за інерцією продовжували реалізовувати настанови пізньорадянських підходів у промполітиці: вважалося, що потрібно масштабно інвестувати в машинобудівну галузь і це дасть позитивний мультиплікативний ефект для всієї економіки. Відповідно, президенти та прем'єр-міністри традиційно називали пріоритетними галузями ракето-, судно-, автомобіле-, авіа- й танкобудування. Наприкінці 1990-х рр. «високотехнологічні ілюзії» в державній промисловій стратегії були відкладені (хоча на рівні політичної риторики й залишилися) — основний пріоритет був наданий експортоорієнтованим (реально, а не потенційно) галузям, насамперед металургії.

Роль експорту металопродукції для України наприкінці 1990-х рр. була такою ж, як експорт нафти й газу для тогочасної російської економіки. Предметні

та гострі дискусії на вищому політичному рівні щодо нової промислової стратегії розпочалися після парламентських виборів 1998 р. Режим найбільшого сприяння розвитку ГМК стартував 1 липня 1999 р. Верховна Рада, погодившись з аргументами уряду В. Пустовойтенка та промислового лобі у самому парламенті, 14 липня ухвалила закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України», згідно з яким 64 підприємства й організації галузі отримували низку преференцій (реструктуризація заборгованості перед бюджетом; скорочення податку на прибуток з 30 % до 9 %; зменшення ставки обов'язкового збору в державний інноваційний фонд на 50 %; звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт й утримання автомобільних шляхів загального користування тощо) [26]. Фінансові ресурси, що вивільнялися, мали в обов'язковому порядку спрямовуватися винятково на поповнення обігових коштів. При цьому за підприємствами встановлювався жорсткий контроль та у випадку нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні платежі до бюджетів і спецфондів повинні були сплачуватися без затримки, інакше завод міг бути виключений із преференційного списку. Щоправда, не всім підприємствам удавалося дотримуватися комплексу вимог, і, відповідно, деякі з них були виключені з експерименту.

Один із головних ідеологів і лобістів експерименту народний депутат В. Гуров тоді так формулював його завдання: «За нестачі власних ресурсів подолати кризові явища в забезпеченні металургійного виробництва енергоносіями й одночасно реформувати галузь на принципово інших економічних засадах» [8, С. 128]. За підсумками 2000 р. зростання виробництва в ГМК склало 17 %. Безсумнівно, таким результатам сприяла вдала зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (позитивний вплив мала девальвація національної валюти в 1998 р.). За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток у галузі виріс на 57,2 %, експорт — у 1,9 раза (частково вийшов із «тіні»), рентабельність реалізованої продукції склала 26,3 %, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1 % у 1999 р. до 11,1 % у 2000 р. Платежі до бюджетів усіх рівнів виросли на 48,2 %, перерахування до Пенсійного фонду — на 52,2 %. Заборгованість із заробітної плати зменшилася вдвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію виробництва [8, С. 126—140]. Усе це спричинило поліпшення макроекономічних показників країни: 2000-й став першим роком у незалежній Україні, коли була зафіксована позитивна динаміка валового внутрішнього продукту [27, С. 83].

Формування бази національного приватного капіталу, саме капіталу, а не просто великих статків, припадає на кінець 1990-х рр. Вирішальну роль на цьому етапі відігравали три потужні політико-економічні сили, які не тільки шукали підтримки у владних кабінетах, але й, спираючись на акумульований ресурс, брали дедалі активнішу участь у політичному житті. Нові потужні гравці практикували системний підхід і намагалися також впливати на суспільство через власні засоби масової інформації. Ними стали, по-перше, «червоні директори», які прагнули одночасно здобувати державну підтримку й самостійно

контролювати засоби виробництва. По-друге, великі трейдерські компанії, котрі в тісній взаємодії з органами державної влади та нереформованим промисловим сектором отримували надприбутки з експортно-імпортних операцій, однак не хотіли зв'язуватися з виробництвом (інвестувати в його модернізацію та нести відповідальність за соціальну сферу). Їхнім основним завданням була монополізація «схем» постачання ресурсів на підприємства та експорту виробленої продукції. По-третє, підприємці нового типу, зазвичай вихідці з двох попередніх груп, які бачили перспективу в розбудові вертикально-інтегрованих компаній, — від виробництва до експорту. Саме вихідці з цієї третьої групи і стали тими, кого згодом почнуть уважати «олігархами».

На межі 2000-х рр. стартувала нова фаза розвитку великого капіталу — конвертація фактичного контролю над підприємствами в юридичний. Це проявилось у завершенні великої приватизації у промисловості — великих і стратегічно важливих підприємств так званих групи В та Г (частина з них покращила свій фінансовий стан завдяки експерименту у ГМК). Водночас гостра конкуренція між ФПГ і відсутність у високопосадовців прагнення дотримуватися державних інтересів у приватизації призвели до виникнення внутрішньогалузевих дисбалансів та розриву виробничих ланок. Наприклад, одні ФПГ отримали надмірні коксохімічні потужності, в інших спостерігався їх дефіцит. Міною сповільненої дії стала приватизація ДАК «Укррудпром», розподіленої не за критерієм економічної чи виробничої доцільності, а залежно від впливу й результатів публічної та кулуарної боротьби між ФПГ. Стратегічною помилкою стала приватизація найбільшого українського меткомбінату «Криворіжсталь», контроль над яким отримали структури близьких до тогочасної влади Р. Ахметова та В. Пінчука. Насамперед це була політична помилка: меткомбінат рано чи пізно слід було приватизувати, проте однозначно не напередодні президентських виборів 2004 р., адже це прогнозовано й закономірно викликало у суспільстві значний негативний резонанс. До речі, частково це був змушений визнати Л. Кучма, указуючи в мемуарах: «Однією з помилок була не до кінця продумана приватизація “Криворіжсталі”» [28, С. 119].

Отже в 1999—2004 рр. набрали сили і впливу такі вітчизняні корпоративні структури, як «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділений на власне «ІСД» та «Систем кепітал менеджмент»), «Інтерпайп», група «Приват», «Укрпідшипник», групи «Фінанси та кредит», група «Укрсиббанк», «Укрпромінвест» тощо. Паралельно з формуванням корпоративних структур відбувалася суттєва декриміналізація роботи великого капіталу: конфлікти все частіше вирішувалися в публічний і політичний спосіб, хоча повного звільнення від криміналу не сталося. Відзначимо, що більшість ФПГ на той час були слабко структурованими конгломератами, які контролювали підприємства з різних галузей економіки.

У міру ослаблення президентської гілки влади після 2000 р. (під тиском «касетного» та «кольчужного» скандалів, акції «Україна без Кучми» тощо) великий капітал почав претендувати на більшу політичну роль, що зафіксували парламентські вибори 2002 р. — у стінах парламенту з'явилися нові власники

великих промислових бізнесів та їхні представники. Ще більше цей тренд проявився після перемоги «Помаранчевої революції» 2004 р. Можна стверджувати, що в умовах демократичної свободи Україна перетворилася на своєрідну «олігархічну республіку», в якій великий капітал через політичні партії контролював парламент, а через ЗМІ — суспільство.

Проте після «Помаранчевої революції» спостерігалось протистояння між державою та великим бізнесом у цілому. Тоді уряд на чолі з Ю. Тимошенко, прагнувши отримати прихильність виборців, намагався перерозподілити внутрішньоекономічні ресурси на користь державного бюджету, щоб уже звідти фінансувати соціальні програми. Відповідно, було піднято ціни для промисловості на продукцію й послуги державних монополій (вугілля, газ, залізничні перевезення тощо), а також проведено ревальвацію національної грошової одиниці, що призвело до зменшення експорту та, відповідно, доходів від нього. Уряд давав сигнал про можливий запуск масштабної кампанії реприватизації — йшлося про сотні підприємств. На все це великий бізнес відреагував негативно. Відповідно, темпи зростання ВВП упали з 11,8 % у 2004 р. до 3,1 % за підсумками 2005 р. [27, С. 116—117].

Крім загального наступу на великий бізнес, із боку уряду Ю. Тимошенко спостерігався додатковий тиск на ФПГ, які під час виборів 2004 р. зробили основну ставку на кандидата від влади В. Януковича. Саме на цей бізнес була спрямована увага правоохоронних органів, а також із нього почалася реалізація реприватизаційних ініціатив. Повернення в державну власність мажоритарного пакета «Криворіжсталі» (згодом проданого на відкритому конкурсі транснаціональній корпорації «Mittal Steel») було виконанням передвиборчих обіцянок В. Ющенка й це відбулося, фактично, без значного опору з боку структур Р. Ахметова та В. Пінчука. Однак подальші кроки Кабміну призвели до загострення суспільно-політичного протистояння та до репутаційних втрат «помаранчевої команди». Адже при невдалій спробі захопити Нікопольський завод феросплавів (НЗФ), який перебував під операційним контролем В. Пінчука, Кабмін в особі Фонду держмайна кооперувався з бізнес-групою «Приват», що вже виглядало не як прагнення соціальної справедливості, а як банальний силовий перерозподіл власності (до речі, В. Пінчук і І. Коломойський згодом досягли компромісу без залучення держави [29]). Цей фактор став одним із чинників, який спричинив відставку Ю. Тимошенко, що привело до розколу в помаранчевому таборі та, врешті-решт, запустило довготривале політичне протистояння.

Додамо, що у 2005 р. погляди президента й голови уряду на кінцеві результати «відділення бізнесу від влади» відрізнялися докорінним чином. Перший наполягав на тому, що влада має бути рівновіддаленою від усіх ФПГ і тим самим дати можливість найкращим із них стати основою соціально-економічного розвитку країни, а очільниця уряду вбачала у великому бізнесі ресурс для функціонування державної машини, зокрема для забезпечення патерналістських відносин між суспільством та владою. Постфактум можна констатувати, що цивілізована система лобювання бізнес-інтересів побудована так і не була, і це стало безумовним упущенням, адже бізнес-структури, навіть ті, що в тій чи іншій формі

підтримували «помаранчевих» лідерів, не могли просувати свої інтереси «накатаними» старими схемами. Це, з одного боку, зумовлювалося принципами, проголошеними новою владною командою, зокрема щодо розділення бізнесу і влади, а також боротьби з корупцією. З іншого боку, відсутністю в новій правлячій коаліції збалансованої системи стримувань і противаг: лобістські дії одних центрів впливу всередині виконавчої влади не тільки наштовхувалися на протидію з боку конкурентів, але й визначалися ними як однозначно корупційні. За таких умов попередня система лобювання перестала працювати, водночас не сформувалася й нова, прозоріша.

Після відставки у вересні 2005 р. уряду Ю. Тимошенко та з припиненням на вищому політичному рівні реприватизаційної риторики провідні ФПГ почали вибудовувати прозорі компанії відповідно до світових стандартів. Це було виправданим не тільки з господарської (налагодження ефективніших бізнес-процесів) і фінансової (залучення дешевших кредитних ресурсів) позиції, але й з огляду на визрілу потребу звузити простір для можливого політично вмотивованого тиску на компанії. На період 2006—2007 рр. припадає початок активної фази організаційної й технологічної модернізації. Одним із провідних чинників цього було те, що підприємства отримали легальних власників.

Відзначимо, що проблема зносу основних фондів у промисловості була актуальною для України принаймні з початку 1980-х рр. Показова ситуація в тій же металургії. Так, А. Кравчук наводив слова В. Щербицького: «Послухайте, ми заробляємо на українській металургії мільярди рублів, але для модернізації виробництва — не отримуємо ані копійки. Усе віддають в Челябінськ, Сибір і так далі. А у нас зношене обладнання на 80 %. Як жити далі?» [30]. Подібна ситуація спостерігалася й в інших галузях республіканської економіки. В умовах соціально-економічної кризи середини 1990-х рр. темпи технологічного оновлення ще більше уповільнилися. Зокрема в українській металургії в 1996 р. близько 50 % сталі виплавлялося найбільш енерговитратним способом — мартенівським, 45 % — конвертерним і тільки 5 % складала електросталь. Однак завдяки запущеним на початку 2000-х рр. інвестиційним програмам, які набрали темпів уже після 2004 р., ситуація почала змінюватися на краще. Вже 2011 р. частка мартенівської сталі була вдвічі меншою — 25,4 % [31, С. 51]. Показовим було і збільшення вдвічі застосування технології безперервного лиття сталі — енергоефективнішої та екологічнішої: з 24,2 % від загального обсягу виробленої сталі у 2004 р. до 48,4 % у 2009 р. [32].

Глибину змін яскраво ілюструє показник енергоємності ВВП України в порівнянні з Росією та ЄС (див. табл.). У 1990 р. він був вищим за Росію, а обидві республіки у 2,7—2,9 рази відставали від ЄС. За десять років, у 2000 р., енергоємність українського ВВП зросла на 22 %, тоді як у Росії на 4 %. Однак уже за п'ять років тенденція почала змінюватися — енергоємність стала меншою, ніж у 1990 р. І попри політичні та соціально-економічні виклики вона продовжувалася зменшуватися.

Додамо, що провідні ФПГ із 2006 р. зробили серйозні кроки щодо підвищення прозорості своїх головних бізнесів: зі складу багатогалузевих конгломератів

виділяли спеціалізовані галузеві холдинги. Показовим індикатором нової якості українського великого бізнесу стало виведення його активів на первісне розміщення акцій (ІРО) на західних біржових майданчиках. Зокрема у червні 2007 р. на Лондонській фондовій біржі свої акції розмістила «Феррекспо» К. Жеваго. Хоча були й інші стратегії. Так, група «Приват» вирішила перепродати власні метактиви російській «Євраз-груп» Р. Абрамовича, направивши кошти в більш економічно вигідні проекти або для купівлі закордонних компаній, зокрема почала розбудовувати глобальний феросплавний холдинг. За видобутком марганцю він охопив майже 30 % світового ринку, за виробництвом феросплавів — 15—20 %. За оцінкою І. Коломойського, вартість феросплавного бізнесу «Привату» до кризи 2008—2009 рр. складала не менше 20—30 млрд дол. [8, С. 211—214]. У 2007 р. відбулася важлива для перспектив промислового розвитку подія — злиття «Метінвесту» Р. Ахметова з металургійними активами «Смарт-груп» В. Новинського. До речі, це відбувалося на тлі політичної кризи: навесні президент В. Ющенко кілька разів намагався розпустити парламент, поки не було досягнуто домовленості про позачергові вибори на вересень 2007 р. І саме у вересні оголошено про об'єднання метактивів двох компаній.

Розвитку великого капіталу у 2005—2008 рр. сприяла зовнішньоекономічна кон'юнктура. Можна стверджувати, що допоки на зовнішніх ринках зберігалися високі ціни на продукцію українського експорту, вітчизняні політики могли продовжувати досхочу з'ясовувати стосунки між собою. Якраз у 2008 р. Україна впритул наблизилася до рівня макроекономічних показників 1992 р. Але саме в тому році ситуація змінилася кардинально.

Політичні та бізнес-еліти, поглинуті внутрішньою боротьбою й конкуренцією, прогавили сигнали про насування глобальної економічної кризи. Вона прийшла «несподівано» — з вересня 2008 р. різко впав експорт української продукції, а в листопаді підприємства почали зупинятися. Прокотилася хвиля банкрутств банківських установ, припинилося кредитування підприємств. Уряд запізнився з антикризовими заходами й почав їх реалізовувати лише, коли з'явилися ризики

Динаміка енергоємності ВВП України та Росії у кг нафтового еквівалента на 1 \$ ВВП, розрахованого в порівняльній купівельній спроможності у цінах 2005 р.*

	1990	2000	2000 до 1990, %	2005	2005 до 1990, %	2010	2010 до 1990, %	2013	2013 до 1990, %
Україна	0,501	0,613	122,3	0,468	93,4	0,413	82,43	0,339	67,66
Росія	0,471	0,491	104,2	0,384	81,5	0,348	73,88	0,340	72,18
ЄС	0,170	0,141	82,9	0,134	78,8	0,123	72,35	0,115	67,64

* При розрахунках використано дані з науково-технічного звіту відділу інформаційно-аналітичного забезпечення зарубіжною інформацією ВП НТЦЕ ДП НЕК «Укренерго» «Законодавче та нормативно-правове стимулювання підвищення ефективності використання енергетичних ресурсів у провідних зарубіжних країнах» (Київ, 2016 р. С. 75).

соціального вибуху. Проблем додала й українсько-російська «газова війна» січня 2009 р., яка призвела до подорожчання цін на енергоносії для промисловості. У цілому економічна криза 2008—2009 рр. похитнула позиції великого капіталу, знову повертаючи його до ролі молодшого партнера держави.

Напередодні президентських виборів 2010 р., коли шанси основних кандидатів — В. Януковича й Ю. Тимошенко — були рівними, зниження політичного впливу великого бізнесу було малопомітним, оскільки обидва претенденти намагалися максимально мобілізувати для перемоги всі наявні ресурси. Тільки після виборів розпочався процес певного віддалення великого капіталу від держави й формування його відносин із новим політичним феноменом — повноцінною «партією влади».

Після президентських виборів навесні 2010 р. сформувалася ситуація, коли в парламенті виникла стала більшість на основі Партії регіонів. Вона традиційно відзначалася внутрішньою монолітністю та високою партійною дисципліною, головне через те, що від початку свого виходу на загальнонаціональну політичну сцену мала, з одного боку, потужну регіональну ідентичність із відповідною електоральною базою, а з іншого, — обмежені (не за обсягами, а за кількістю спонсорів) джерела фінансування. На ці сильні сторони Партії регіонів указували і її політичні опоненти, і представники ФПП, що не входили до кола її постійних спонсорів. Наприклад, неформальний очільник групи «Приват» І. Коломойський дав у 2008 р. цій партії таку рельєфну оцінку: «Янукович і компанія — це усталена, добре структурована, згуртована й цинічна промислово-політична корпорація, яка переконана, що її інтереси вищі за інтереси країни та народу, що проживає у цій країні. Для неї влада — це і мета, і засіб, і вони ні перед чим не зупиняться на шляху до влади і для утримання цієї влади. Нехай впаде Україна, але залишиться Партія регіонів» [33].

Станом на 2010 р. у «партії влади», крім, власне, самого президента В. Януковича, можна було виокремити чотири основні групи впливу — Р. Ахметова, братів А. та Б. Ключевих, С. Львовичкіна й Ю. Бойка, адміністративно-бюрократичну² — вони в різний час конфліктували між собою, зокрема щодо впливу на очільника держави. Варто також звернути увагу на присутність у Партії регіонів промисловців, які пройшли до парламенту за партійними списками, регулярно підтримували партію, не беручи, проте, активної участі в управлінні нею. Вони розглядали її як інструмент лобіювання власних бізнес-інтересів, однак не підіймалися до рівня «високої політики». Але після 2010 р. їхній вплив зменшився. Це було обумовлене трьома факторами: наслідками економічної кризи 2008—2009 рр., авторитарною консолідацією режиму В. Януковича, появою нових політико-економічних груп впливу.

Наслідком економічної кризи 2008—2009 рр. стало погіршення фінансового стану значної частини українських фінансово-промислових груп. Цим намагалася скористатися Росія, причому в непрозорий, рейдерський спосіб.

² Термін «бюрократична» тут не має негативних смислових конотацій і визначає, що група формувалася з професійних державних високопосадовців.

Варто зазначити, що спочатку Росія прагнула отримати додатковий важіль впливу на українську промисловість через банківську систему. Ще у середині січня 2009 р. «Внешэкономбанк» став мажоритарним акціонером українського «Промінвестбанку», який спеціалізувався саме на роботі з промисловістю. Показово, що коли українські журналісти брали інтерв'ю в нового глави правління «Промінвестбанку» В. Башкірова, вони здивувалися, що в його київській штаб-квартирі на стіні висить світлина В. Путіна. І той пояснив, що тут, мовляв, немає нічого дивного, адже той був головою наглядової ради «Внешэкономбанку». Понад те, банкір щиро заявляв, що вважає Україну та Росію однією країною, а своїм завданням називав зміцнення «своїх позицій в стратегічних індустріях — авіаційній, хімічній, вугільній промисловості, металургії, машинобудуванні — там, де ми завжди були сильні та де хочемо зберегти ці позиції» [34].

На початку січня 2010 р. — за місяць до другого туру президентських виборів в Україні — «неназвані» російські інвестори через «Внешэкономбанк» викупили контрольний пакет акцій корпорації «Індустріальний союз Донбасу», яка в попередні роки реалізовувала потужну програму технологічної модернізації, але потрапила у важке фінансове становище через кризу та неможливості перекредитуватися. А з травня 2010 р. розгорнулася боротьба за меткомбінат «Запоріжсталь». Спочатку 50 % підприємства сподівалися викупити структури Р. Ахметова, однак в останній момент, за 11 днів до закриття угоди, власник акцій компанія «Midland Resources» передумала і продала їх «російським інвесторам», знову «неназваним». Тоді Р. Ахметов звернувся до лондонського суду, заблокувавши обладнання, та викупив в іншого власника решту 50 % акцій «Запоріжсталі», а його структури встановили оперативний контроль за підприємством, який зберігається й понині [8, С. 221—226].

Паралельно з конфліктом навколо «Запоріжсталі» не менш детективний сюжет розгортався з іншим великим промисловим підприємством — Маріупольським меткомбінатом ім. Ілліча (до речі, попри назву, воно володіло значними активами в АПК, транспорті, інших секторах). Наприкінці травня 2010 р. два представники невідомих кіпрських офшорних компаній зібрали пресконференцію й оголосили, що викупили в інтересах певних «російських інвесторів» 100 % акцій компанії «Ілліч-сталь», яка контролювала 90 % акцій Маріупольського меткомбінату ім. Ілліча, і що угода відбулася з повної волі акціонерів української компанії. Однак незмінний генеральний директор меткомбінату й один із його основних власників В. Бойко був здивований цією інформацією та спочатку заперечив сам факт перемовин із будь-ким. Згодом він заявив, що підприємство стало жертвою рейдерського захоплення. На допомогу поспішила компанія «Метінвест» Р. Ахметова, яка давно виявляла бажання купити Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча. Щоб зробити аферу рейдерів недоцільною, компанії уклали угоду про постачання концентрату, коксу та залізної руди на 25 років вперед і на таких умовах, що будь-який недружній інвестор отримував би більше проблем, ніж вигід від володіння підприємством. Це змусило рейдерів відступити [8, С. 217—230].

Відбившись від більшості російських рейдерських атак, українська промисловість вступила в період післякризового відновлення, повернувшись до більш інтенсивного курсу на технологічну модернізацію. Показово, що у 2013 р. ВВП України вперше став менш енергоємним за російський, як в абсолютних, так і у відносних показниках (див. табл. вище). Це свідчило, що українська економіка, включаючи великий бізнес, діяла більш ефективно, ніж росіяни, але все ж таки не могла скоротити відрив від європейських країн.

У 2012 р. явними стали нові ризики для великого бізнесу, які генерувалися владою. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. владна команда В. Януковича взяла курс на авторитарну консолідацію, обґрунтовуючи її необхідністю забезпечити довгоочікувану політичну стабілізацію та провести реформи. Це закріпило відносини «молодшого партнерства» бізнесу з владою. Ефективність державної політики дійсно підвищилася. Тут можна згадати свідчення неназваної людини з оточення В. Януковича, котра розповіла, що той після своєї інавгурації у вузькому колі виголосив тост: «Два роки не жерти! Працювати на країну!» [35, С. 209]. Після парламентських виборів 2012 р. в політичних та бізнес-колах уже не можна було ігнорувати такий феномен, як «Сім'я» — альянс держслужбовців і комерсантів, наближених до старшого сина президента Олександра Януковича.

Економічною основою групи інтересів «Сім'я» насамперед були компанії «МАКО» О. Януковича та «Газ Україна 2009» (згодом «Східно-Європейська паливно-енергетична компанія», СЕПЕК) С. Курченка. Ці структури ініціювали масштабний перерозподіл власності, залучаючи до цього правоохоронні органи та інші державні можливості. Корупція досягла небачених масштабів [36]. У широкий обіг увійшло слово «віджимати» — примушувати підприємців продавати свій бізнес (інколи за ринковою, інколи за «бросовою» ціною). Об'єктом «віджиму» спочатку став великий опозиційний, а також малий і середній бізнес, згодом під пресинг потрапили й «старі» олігархи (за винятком Р. Ахметова та Д. Фірташа, котрі зберігали свій вплив на вищому політичному рівні). Ось як у 2015 р. описував ситуацію великий бізнесмен О. Ярославський, якого примусили продати С. Курченку футбольний клуб «Металіст»: «[...] я би не став уживати слово “віджали” в контексті того, що зі мною трапилось у 2011—2013 рр. “Віджали”, це коли забирають усе, а нічого не дають навзамін (навзамін можуть зробити гірше — наприклад, застосувати фізичну силу). У моєму випадку я продав усі об'єкти, саме продав. Не без вигоди для себе, визнаю. Проте за сприятливого стану справ цього, звісно, не робив би. За попередньої влади я просто змушений був розпродавати власний бізнес. Інколи дивуюся, що залишили те, що залишили» [37]. І не було дивним, що перерозподіл власності потягнув униз макроекономічні показники. Після зростання у 2011 р. ВВП на 5,2 %, у 2012 і 2013 рр. спостерігалася стагнація [27, С. 171].

Поряд із заволодінням економічними активами, нові бізнес-структури, маючи «легкі кошти», почали скуповувати засоби масової інформації. До кінця 2013 р. вони отримали контроль над провідними медіахолдингами країни, які випускали друковані, інтернет-ЗМІ, а також володіли радіостанціями. Так,

С. Курченку був проданий «Український медіахолдинг». Його наступною ціллю мали стати телевізійні канали, що належали В. Пінчуку та Д. Фірташу. Все це було пов'язане з необхідністю мати потужний інструмент впливу на суспільство на чергових президентських виборах 2015 р.

Серед бізнес-еліт, як і в українському суспільстві у цілому, спостерігалось невдоволення авторитарним курсом В. Януковича та практиками, які проводили бізнес-структури «Сім'ї». Водночас великий бізнес, як і соціум, пов'язував сподівання на пом'якшення політичного режиму з активізацією курсу на підписання угоди про асоціацію України з ЄС та створення зони вільної торгівлі. Відмова В. Януковича під тиском Росії від євроінтеграції викликала «Революцію гідності», що стала проявом невдоволення як громадян, так і, значною мірою, бізнесу тим, куди та яким чином вело країну тогочасне політичне керівництво. Одним із важливих наслідків політичних пертурбацій стало те, що відносини держави й великого бізнесу зазнали кардинальної трансформації, що потребує окремого розгляду.

Підсумовуючи, акцентуємо, що формування великого капіталу в новітній Україні відбувалося на основі радянської промислової бази та соціальних практик. Це обумовило появу в умовах розвалу компартійної системи та стрімкого переходу до ринкової економіки такого феномена, як «червоні директори». Подальше формування великого капіталу відбувалося в тісній взаємодії з представниками державного управлінського апарату. На тому етапі великий капітал фактично виступав як «молодший партнер» держави. Однак його суспільно-політична вага стала посилюватися з початку 2000-х рр. після низки внутрішньополітичних криз. Апогей суспільного впливу великого капіталу прийшовся на період політичної нестабільності 2005—2008 рр., а потім стрімко знижувався під впливом світової економічної кризи 2008—2009 рр. та авторитарної консолідації В. Януковича після 2010 р.: тоді великий бізнес значною мірою знову повернувся до ролі «молодшого партнера» держави, за винятком низки фінансово-промислових груп, найбільш наближених до влади чи фактично злитих із вищим політичним керівництвом країни. Кардинально новий етап у взаємовідносинах великого бізнесу та держави був розпочатий «Революцією гідності».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zakon Ukrainy "Pro zapobihannia zahrozam natsionalnij bezpetsi, poviazanym iz nadmirnym vplyvom osib, iaki maiut znachnu ekonomichnu ta politychnu vahu v suspilnomu zhytti (oliharkhiv)". *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> [in Ukrainian].
[Закон України «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». *Верховна Рада України. Законодавство*. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> (дата звернення: 10.07.2024)].
2. Holovko, V. *Vtorhnnennia*. 2022. *Shyrokomasshtabna ahresiiia Rosii proty Ukrainy*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Головко В. *Вторгнення*. 2022. *Широкомасштабна агресія Росії проти України*. Київ: Інститут історії України, 2023. 602 с.]

3. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. *European Commission*. 2022. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en (дата звернення 30.07.2024).
4. Kasianov, H. Velykyi kapital: ekonomichni kontury i politychna vaha. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia v dvokh tomakh*. T. 2. Kyiv, 2011. 521-563 [in Ukrainian].
[Касьянов Г. Великий капітал: економічні контури і політична вага. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах*. Т. 2. Київ, 2011. С. 521—563].
5. Teleshun, S. Pro diialnist finansovo-promyslovykh hrup ta yikh vplyv na politychnu systemu Ukrainy. *Ukraina: kamianystyi shliakh do demokratii*. Kyiv, 2002. 79-93 [in Ukrainian].
[Телешун С. Про діяльність фінансово-промислових груп та їх вплив на політичну систему України. *Україна: кам'янистий шлях до демократії*. Київ, 2002. С. 79—93].
6. Lisnychuk, O, Sushko, O. Chu ye polityko-ekonomichni hrupy pereshkodoiu dlia politychnoho rozvytku Ukrainy? Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Лісничук О, Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? Київ, 2005. 76 с.].
7. Fysun, A. Demokratiia, neopatrimonializm i globalnye transformatsii. Kharkov, 2006 [in Russian].
[Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков, 2006. 325 с.].
8. Holovko, V. Ukrainski finansovo-promyslovi hrupy v modernizatsiinykh protsesakh 1991—2009 rr. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991—2009 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 416 с.].
9. Denysenko, V. Formuvannia ta funktsionuvannia v Ukraini politychnoho rezhymu Viktora Yanukovycha (2010—2014 rr.). Zaporizhzhia, 2021 [in Ukrainian].
[Денисенко В. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010—2014 рр.). Запоріжжя, 2021. 878 с.].
10. Brekharja, S. Rol finansovo-promyslovykh hrup u transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektvyu zmitsnennia demokratii v Ukraini*. Kyiv, 2021. 244-272 [in Ukrainian].
[Брехаря С. Роль фінансово-промислових груп у трансформації політичного режиму в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ, 2021. С. 244—272].
11. Kovalevskyi, V. Ukraina u rezhymy "capturestate": prychny, politychna sutnist, perspektvyu. *Zminy politychnykh rezhymiv i perspektvyu zmitsnennia demokratii v Ukraini*. Kyiv, 2021. 273-303 [in Ukrainian].
[Ковалевський В. Україна у режимі «capturestate»: причини, політична сутність, перспективи. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ, 2021. С. 273—303].
12. Henry, E. Hale. Paternal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. New York, 2015. 542 p.
13. Lingelbach, D., Rodríguez Guerra, V. The Oligarchs' Grip: Fusing Wealth and Power. Boston; Berlin, 2023. 328 p.
14. Cherkasov, P. ІМЕМО. Portret na fone epokhi. Moscow, 2004 [in Russian].
[Черкасов П. ИМЭМО. Портрет на фоне эпохи. Москва, 2004. 572 с.].
15. Materialy XXIV sezda KPSS. Moscow, 1971 [in Russian].
[Материалы XXIV съезда КПСС. Москва, 1971. 591 с.].

16. Kuchma, K. Gosudarstvennye liudi. *Viktor Gladush — lichnost na fone epokhi: Vospominania sovremennikov*. Kiev, 2011. 193-196 [in Russian].
[Кучма Л. Государственные люди. *Виктор Гладуш — личность на фоне эпохи: Воспоминания современников*. Киев, 2011. С. 193—196].
17. Holovko, V. Vladu stvoriuiut... Politychna biohrafia Leonida Kuchmy. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Головко В. Владу створюють... Політична біографія Леоніда Кучми. Київ, 2018. 242 с.].
18. Lukanov, Yu. Tretii Prezydent: Politychnyi portret Leonida Kuchmy. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Луканов Ю. Третій Президент: Політичний портрет Леоніда Кучми. Київ, 1996. 154 с.].
19. Yukhnovskiy, I. Deklaratsiia pro nezalezhnist Ukrainy — protses natsionalnoho samovuznachennia. *Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy: Istoriiia pryiniattia, dokumenty, svidchennia*. Zhytomir, 2010. 37-44 [in Ukrainian].
[Юхновський І. Декларація про незалежність України — процес національного самовизначення. *Декларація про державний суверенітет України: Історія прийняття, документи, свідчення*. Житомир, 2010. С. 37—44].
20. Nezdolia, A. Chelovek v radost. *Viktor Gladush — lichnost na fone epokhi: Vospominania sovremennikov*. Kiev, 2011. 239-243 [in Russian].
[Нездоля А. Человек в радость. *Виктор Гладуш — личность на фоне эпохи: Воспоминания современников*. Киев, 2011. С. 239—243].
21. Ukaz Prezydenta Ukrainy “Pro dodatkovi zakhody shchodo delehuвання Dnipropetrovskii, Donetskii, Zaporizkii, Luhanskii oblasnym derzhavnym administratsiiam povnovazhen shchodo upravlinnia mainom, shcho perebuvaie u zahalnoderzhavnii vlasnosti”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94> [in Ukrainian].
[Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94> (дата звернення: 10.07.2024)].
22. Dopovid Prezydenta “Shliakhom radykalnykh ekonomichnykh reform. Pro osnovni zasady ekonomichnoi ta sotsialnoi polityky”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
[Доповідь Президента «Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/216/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.07.2024)].
23. Zakon Ukrainy “Pro promyslovo-finansovi hrupy v Ukraini”. *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
[Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1995. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/437/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.07.2024)].
24. Halchynskiy, A. “Vlasnist, yaka vona ye, chy zmozhemo podolaty hlyboku deformovanist?”. *Dzerkalo tyzhnia*. 2000. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/vlasnist_yaka_vona_e_chi_zmozhemo_podolati_gliboku_deformovanist.html [in Ukrainian].

- [Гальчинський А. «Власність, яка вона є, чи зможемо подолати глибоку деформованість?». *Дзеркало тижня*. 2000. URL: https://dt.ua/ECONOMICS/vlasnist_yaka_vona_e_chi_zmozhemo_podolati_gliboku_deformovanist.html (дата звернення 10.07.2024)].
25. Perevooruzhenie chernoj metallurgii Ukrainy: Otchet po diagnostike sostoiania otrasli (iyun 1997) [in Russian].
[Перевооружение чёрной металлургии Украины: Отчёт по диагностике состояния отрасли (июнь 1997). Б/м. 35 с.].
26. Zakon Ukrainy «Pro provedennia ekonomichnoho eksperymentu na pidpriemstvakh hirnicho-metallurhiinoho kompleksu Ukrainy». *Verhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo*. 1999. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/934-14> [in Ukrainian].
[Закон України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України». *Верховна Рада України. Законодавство*. 1999. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/934-14> (дата звернення 10.07.2024)].
27. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990—2019). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990—2019). Київ, 2021. 544 с.].
28. Kuchma, L. Posle majdana. Moscow, 2007 [in Russian].
[Кучма Л. После майдана. Москва, 2007. 299 с.].
29. Ihor Kolomoiskyi: “Mizh namy z Pinchukom harantiv buty ne mozhe — my sami sobi haranty”. *Ukrainska pravda*. 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/25/4153770/> [in Ukrainian].
[Ігор Коломойський: «Між нами з Пінчуком гарантів бути не може — ми самі собі гаранті». *Українська правда*. 2009. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/08/25/4153770/> (дата звернення 10.07.2024)].
30. Kipiani, V., Fedorin, V. “Shcherbitskij skazal — kakoj durak pridumal slovo perestrojka?..” (interviu s L. Kravchukom). *Istorychna pravda*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e5da5adf2f0e/> [in Russian].
[Кипиани В., Федорин В. «Щербітський сказав — якої дурак придумав слово перебудова?..» (інтерв’ю з Л. Кравчуком). *Історична правда*. 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e5da5adf2f0e/> (дата звернення 10.07.2024)].
31. Ukrainskaia metallurgia: sovremennye vyzovy i perspektivy razvitiia. Donetsk, 2013 [in Russian].
[Українська металургія: сучасні виклики та перспективи розвитку. Донецьк, 2013. 114 с.].
32. Razvitie kislородno-konverternogo proizvodstva stali. *Metallurgy*, 2017. URL: <https://metallurgy.zp.ua/razvitie-kislородno-konverternogo-proizvodstva-stali/> [in Russian].
[Розвиток кислородно-конвертерного виробництва сталі. *Metallurgy*, 2017. URL: <https://metallurgy.zp.ua/razvitie-kislородno-konverternogo-proizvodstva-stali/> (дата звернення 11.01.2018)].
33. Ihor Kolomoiskyi: “Yanukovych meni osobysto proponuvav uviity v spysok Partii regioniv”. *Ukrainska pravda*. 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/31/3405425/> [in Ukrainian].
[Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів». *Українська правда*. 2008. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/31/3405425/> (дата звернення 10.07.2024)].
34. Moshnets, E. Viktor Bashkirov. Bankir ot Putina. *Investgazeta*. 2010. URL: <https://delo.ua/investgazeta/viktor-bashkirov-bankir-ot-pu-272472/> [in Russian].
[Мошенец Е. Виктор Башкиров. Банкир от Путина. *Инвестгазета*. 2010. URL: <https://delo.ua/investgazeta/viktor-bashkirov-bankir-ot-pu-272472/> (дата звернення: 10.07.2024)].
35. Koshkina, S. Majdan: Nerasskazannaia istoria. Kiev, 2015 [in Russian].
[Кошкина С. Майдан: Нерассказанная история. Киев, 2015. 408 с.].

36. Golovko, V. *Oligarkhi iz goroda roz: Stanovlenie i razvitie krupnogo kapitala Donbassa* (1991—2014 gg.). Kiev, 2014 [in Russian].
[Головко В. Олигархи из города роз: Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991—2014 гг.). Киев, 2014. 74 с.].
37. Oleksandr Yaroslavskyi: “Yakby ne obstavyny, ‘Metalist’ ne prodav by”. *19-27*. 2015. URL: <https://1927.kiev.ua/news/view/24330> [in Ukrainian].
[Олександр Ярославський: «Якби не обставини, “Металіст” не продав би». *19-27*. 2015. URL: <https://1927.kiev.ua/news/view/24330> (дата звернення 10.07.2024)].

Надійшла / Received 31.07.2024

Volodymyr HOLOVKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

vgolovko@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-9382-3711>

RELATIONS BETWEEN STATE POWER AND BIG CAPITAL IN UKRAINE (FROM THE EARLY 1990s TO 2013)

The aim is to outline the evolution of big capital as a social phenomenon and its relationship with state power in Ukraine, from its formation within the Soviet economic system until 2013. The upper chronological boundary is because the Revolution of Dignity and Russia’s armed aggression against Ukraine created fundamentally new socio-political conditions, particularly actualizing the real state course towards “deoligarchization”. **The research methodology** is based on modernization theory and the principle of historicism, using a problem-chronological approach. **The novelty of the research** lies in the fact that the formation and development of big capital in Ukraine are shown in specific historical conditions and as a result of the development of productive forces and socio-political processes in modern Ukraine. **The main research results** show that the formation of big capital took place on the basis of the Soviet industrial base, with certain elements already being fixed during the “late socialism” period in the USSR. The collapse of the communist party system and the rapid transition to a market economy manifested in the emergence of the phenomenon known as “red directors”. The further formation of big capital occurred in close interaction with representatives of the state administrative apparatus. At that stage, big capital effectively acted as a “junior partner” of the state. However, its socio-political weight began to increase in the early 2000s following a series of internal political crises. The peak of the influence of big capital occurred during the period of political instability from 2005 to 2008. After that, it began to decline rapidly under the influence of the global economic crisis of 2008—2009 and the authoritarian consolidation after 2010: at that time, big business largely returned to the role of “junior partner” of the state, except a number of financial-industrial groups most closely affiliated with or essentially merged with the top political leadership of the country. The socio-political transformations that occurred as a result of the Revolution of Dignity opened a new chapter in the relations between big capital and the state. **Prospects for further research** include tracing how the socio-political role of big capital changed as a result of the Revolution of Dignity and under the influence of Russia’s armed aggression against Ukraine, as well as in the context of the activation of state policy in the field of so-called “deoligarchization” after 2019.

Keywords: *modernization theory, big capital, financial-industrial group, oligarchy, deoligarchization, economic history of Ukraine, privatization, industrial policy.*